

Наталля Снігірова
Мінск

Сацыялінгвістычныя ўмовы фарміравання беларуска-польскай арэальнай супольнасці

Цэнтральная лакалізацыя беларускай мовы сярод іншых славянскіх моў абумоўлівае тое, што арэалы пераважнай часткі беларускай лексікі маюць працяг на суседніх моўных тэрыторыях. Вядома, што межы моўных тэрыторый і дыялектаў увогуле маюць адноснае значэнне і не могуць служыць перашкодай для распаўсюджвання агульных слоў і форм¹. З арэальнага пункту гледжання кожная інавацыя павінна мець свой цэнтр, з якога яна распаўсюдзілася кантактным шляхам на прылеглыя моўныя тэрыторыі. Аднак цэнтр інавацыі „не абавязкова лакалізуецца ў цэнтры арэальнай структуры пэўнага моўнага ўтварэння, часцей за ўсё, яны не супадаюць”². Цэнтры ж ірадыяцыі перыферычных інавацый знаходзяцца пераважна ў кантактнай зоне, сведчаннем чаго з’яўляецца тыпалагічная сувязь паміж адпаведнымі з’явамі па абодва бакі моўнай мяжы³. Кантактная зона не павінна атаясамлівацца з пераходнымі і (ці) змешанымі гаворкамі, гэта – зона кантактнага ўзаемадзеяння двух арэальных масіваў, у выніку якога на частцы тэрыторыі пашырэння кожнай з моў, што прылягае да суседняй моўнай тэрыторыі, назіраецца дыфузія пэўнай колькасці з’яў ці стымуляваных імі інавацый⁴. Зразумела, што з гэтага пункту погляду беларуска-польскае моўнае памежжа ўяўляе асаблівую цікавасць, бо ў выніку сутыкнення моўных сістэм выяўляе вялікую колькасць інавацыйных з’яў і агульнасць многіх рыс, уласцівых польскім і беларускім дыялектам, якія нават непасрэдна не кантактуюць паміж сабою.

Інтэрпрэтацыя беларуска-польскіх сыходжанняў ускладнена неабходнасцю размежавання тыпалагічнага падабенства і вынікаў арэальнага ўзаемадзеяння: кантакт паміж моўнымі сістэмамі, як падкрэслівае Г.А. Цыхун, можа быць толькі стымулам змен, вынікам якіх бывае з’ява, зусім не падобная да той, што стымулявала яе з’яўленне⁵.

¹ О.Н. Трубачёв, *Лингвистическая география и этимологические исследования* [в:] О.Н. Трубачёв, *Труды по этимологии. Слово, история, культура в 2 томах*, т. 1, Москва 2004, с. 212.

² Г.А. Цыхун, *Арэальная тыпалогія славянскіх моў. Прыцыпы і напрамкі даследавання*, Мінск 1988, с. 23.

³ *Ibidem*, с. 24.

⁴ Г.А. Цыхун, *Паўночны фрагмент заходнеславянска-ўсходнеславянскай кантактнай зоны*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” 2001, т. 10, s. 65.

⁵ Г.А. Цыхун, *Арэальныя аспекты семантычнай рэканструкцыі*, „*Studia Etymologica Brunensia*” 2000, т. 1, s. 205.

Характар многіх ізаглас, зафіксаваных аўтарытэтнымі лінгвагеаграфічнымі крыніцамі, перш за ўсё, у мазавецка-падляшскіх гаворках, і арыентаваных на беларускую моўную тэрыторыю (г. зн. ізаглас, якія прымыкаюць да паўночна-заходняй Беларусі), сведчыць пра магчымасць утварэння агульнага беларуска-польскага арэала. Фарміраванне беларуска-польскай міжмоўнай занальнай супольнасці, якая ўзнікла ў выніку кантактавання моўных сістэм, адбывалася ў супярэчлівых сацыялінгвістычных умовах, аналіз якіх уяўляецца перспектыўным пры вызначэнні механізма ўтварэння ў кантактнай зоне інавацыйных рознаўзроўневых сыходжанняў з адзіным цэнтрам экспансіі і, адпаведна, прычын, якія паўплывалі на сучасны арэальны падзел славянскіх моўных тэрыторый. У прыватнасці, увагу неабходна звярнуць на два аспекты:

- 1) на гістарычныя ўмовы, у якіх нараджаліся і развіваліся беларуска-польскія кантакты ў прасторы і часе;
- 2) на статус, ролю і функцыі беларускай мовы ў гісторыі беларуска-польскіх узаемадачынненняў.

1. Сярод важных фактараў, якія паўплывалі на фарміраванне беларуска-польскай арэальнай супольнасці, важна адзначыць рухомасць дзяржаўных межаў на тэрыторыі аналізаванага арэала. Выключная грамадска-палітычная нестабільнасць стала прычынай таго, што дзяржаўныя межы тагачаснай Беларусі і Польшчы часта пасоўваліся ў заходнім і ўсходнім кірунках, што выразна адлюстроўваюць, да прыкладу, карты, змешчаныя ў выданні *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя*⁶. Перамяшчэнне дзяржаўных каардынат актывізавала этналінгвістычную дыфузію ў беларуска-польскай кантактнай зоне і выклікала непазбежныя змены ў арэальнай арганізацыі славянскай моўнай прасторы.

Верагоднасць існавання беларуска-польскай арэальнай супольнасці нярэдка правакуе дыскусіі, паколькі супярэчыць вядомаму палажэнню пра тое, што ў разглядаанай зоне па гістарычных прычынах не можа быць значных арэальных супольнасцей. Вядома, што праз тэрыторыю паўночна-ўсходняй Польшчы праходзіць мяжа аднаго з найбольш выразных у Еўропе этнаграфічных рубяжоў: паўночна-ўсходняга (паводле Ю. Чэканоўскага) або мазурска-валынскага (паводле К. Машыньскага), вызначанага на падставе картаграфаваных культурна-этнаграфічных з'яў⁷, арэалы якіх маюць працяг або цэнтр ірадыяцыі па-за межамі Польшчы – на Палессі, Украіне і Беларусі, Літве⁸. У гэтым рубяжы не было нічога містычнага: натуральнай перашкодай на ўсход ад яго былі непраходныя суцэльныя лясы, пушча. У розныя эпохі хвалі культур, што насоўваліся з захаду на ўсход, вымушаны былі спыніцца на ўскраіне вялізнага першабытнага лесу. Землі паміж рр. Нёман

⁶ У. А р л о ў, З. Г е р а с і м о в і ч, *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя*, Мінск 2012, с. 39, 49, 61, 144, 243, 276, 301, 307, 343, 353, 369, 374, 379, 388.

⁷ J. G a j e k, *Studia nad etnograficznq regionalizacją Polski*, „Lud” 1962, t. 47, s. 167.

⁸ *Ibidem*.

і Нараў (сённяшніх Сувальшчыны і Беласточчыны, часткова заходняй Беларусі, паўднёвай Літвы) у X–XIII стст. утваралі ядро племянной тэрыторыі балцкіх яцвягаў і фармальна раздзялялі ўсходніх і заходніх славян⁹.

Л. Бэднярчук пісаў, што хоць і „заходнерускія мовы” звязаныя з польскай мовай даўнімі, з праславянскай эпохі, арэальнымі кантактамі, пра непасрэдныя беларуска-польскія адносіны можна казаць толькі пасля запаўнення „пасляяцвяжскай пусткі” на Падляшшы¹⁰.

П. Векслер таксама падкрэсліваў, што славянскамоўныя групы продкаў палякаў і беларусаў былі, верагодна, аддаленыя адна ад адной тэрыторыяй балцкіх плямёнаў, якіх звычайна называлі яцвягамі, – чыю мову цяжка рэканструюваць: „У выніку гэтага досыць позняга кантакту граніца паміж беларускімі і польскімі гаворкамі, па сутнасці, вельмі выразная, з невялікай колькасцю пераходных гаворак”¹¹.

Бясспрэчна, што адасобленае геаграфічнае размяшчэнне народа перашкаджае запазычванню лексікі¹². Аднак трэба ўлічваць, што ўжо з X ст. большая частка Яцвязі была заваявана і далучана да Кіеўскай Русі, пасля, у XII ст., – да Галіцка-Валынскага княства і Мазовіі, у XIII ст. – да ВКЛ¹³. Гэтыя падзеі, можна меркаваць, актывізавалі балта-славянскія моўныя кантакты. Яцвяжская мова знаходзілася на мяжы культур і дзяржаў, таму зусім натуральна, што ў ёй існавала вялікая колькасць запазычанняў і інфільтрацый – перадусім з прускай, польскай і беларускай моў. Такім чынам, яшчэ ў старажытнасці праз пасрэдніцтва яцвягаў і іх мовы беларускі і польскі этнасы маглі адчуваць узаемныя ўплывы.

Нягледзячы на тое, што Яцвязь мела вельмі значную прыродную ахову ў выглядзе пушчаў і балот, яцвяжскія плямёны, як вядома, былі знішчаны і часткова асіміляваны, пасля чаго апусцелая тэрыторыя працяглы час утварала натуральны бар’ер для польска-беларускіх дачыненняў. Менавіта таму пачатак фарміравання гэтых этнічных дачыненняў часта датуюць канцом XIV ст. (разам з пачаткам засялення пустых зямель). Т. Лер-Сплавінскі мяркуе, што ў „непасрэднае сутыкненне з усходнеславянскім элементам мазаўшане ўвайшлі, відаць, не раней за XIV ст.”¹⁴.

Таму ў пэўнай ступені прысутнасць агульных для беларускай і польскай мовы фактаў па-за межамі вузкай прыгранічнай зоны можна лічыць арэальным парадоксам. Супольныя з’явы распаўсюдзіліся на тэрыторыі

⁹ J. N a l e p a, *Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964, s. 5.

¹⁰ L. B e d n a r c z u k, *Wokół etnogenezy Białorusinów*, „Acta Baltico-Slavica” 1984, t. 16, s. 33–47. Н.А. С н і г і р о в а, *Да пытання пра беларускі ўплыў на польскую дыялектную мову*, „Acta Albaruthenica” 2003, № 3, с. 118.

¹¹ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія беларускай мовы*, Мінск 2004, с. 89.

¹² Н.Б. М е ч к о в с к а я, *Структурная і соцыяльная тыпалогія языков*, Мінск 2000, с. 124.

¹³ А. К а м і ń s k i, *Pogranicze polsko-ruskie-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4, s. 7–41; А. В r ü c k n e r, *Jaćwingowie. Ich nazwa i dzieje. Tworzenie imion litewskich. Szczegóły bytu i wiary* [w:] А. В r ü c k n e r, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa 1904, s. 27–35.

¹⁴ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *Польский язык*, Москва 1954, с. 49.

Беларусі і Польшчы нягледзячы на тое, што на мяжы сучасных Беласточчыны і Гродзеншчыны на працягу многіх стагоддзяў існаваў этнаграфічны рубаж, які падзяляў усходнюю Еўропу вертыкальна, з поўначы на поўдзень¹⁵, што

„да XIV ст. беларускія і польскія гаворкі сучаснай Гродзеншчыны і Беласточчыны раздзяляла тэрыторыя, населеная яцвягамі, а пасля доўгі час – г. зв. «пасляяцвяжская пустка»”¹⁶,

калі кантактам заміналі чужы этнас, прыродныя перашкоды.

Паводле меркавання З. Шцібера, у XVI ст. уся прастора паміж паўночным Падляшшам і Нёманам з густа заселеным абшарам каля Гродна ўяўляла сабой пушчу, амаль што не заселеную. Зразумела, што ваколіцы Гродна былі беларускімі, а таму нешматлікія пасяленцы, якія траплялі ў пушчу, былі, хутчэй за ўсё, беларускага паходжання і часткова літоўскага¹⁷. У межах ВКЛ знаходзіліся землі ўсяго сённяшняга Падляшскага ваяводства, што аказала вырашальны ўплыў на працэс засялення і этнічны характар новага асадніцтва¹⁸. З гісторыі засялення Беласточчыны вядома, што ў XV ст. дзеля ўзмацнення ўлады ў ВКЛ новым беларуска-літоўскім асаднікам была дазволена перадача ва ўласнасць не толькі значных частак пушчаў, але і старых вёсак, чым было выклікана нават перасяленне мазавецкага насельніцтва¹⁹. Так, беларуска-яцвяжскія сляды ў гаворках каля Тыкоціна могуць быць патлумачаны ўздзеяннем гэтых сацыялінгвістычных фактараў. Несумненна перавага беларускага насельніцтва стварала перадумовы для распаўсюджвання сваёй мовы і культуры. І нават ваенныя падзеі XVII ст. цалкам не спынілі далейшага руху беларусаў на захад. Больш інтэнсіўная каланізацыя пушчы пачалася, верагодней за ўсё, у XVIII–XIX стст. З захаду прасоўваліся мазуры, з боку Нёмана – беларусы. Абедзве хвалі сутыкнуліся каля тэрыторыі сучаснага Аўгустоўскага канала, побач з в. Мікашоўка²⁰. Натуральна, што пэўная колькасць беларускага насельніцтва магла пранікнуць далей на захад і змяшацца з мазурскімі каланістамі, перадаўшы ім элементы сваёй гаворкі. У XIX ст. уваходжанне Беласточчыны ў Гродзенскую губерню ўзмацніла беларускія ўплывы і аслабіла польскія на ўсім сённяшнім абшары паўночна-ўсходняй Польшчы.

У XX ст. пасля II сусветнай вайны некалькі дзясяткаў працэнтаў беласточкага насельніцтва перасяліліся на ўсходнія Мазуры²¹. Да іх далучыліся і перасяленцы з Беларусі і Літвы.

¹⁵ Г. Цыхун, *З Нёманскай гідраніміі*, „Studia Slawistyczne” 2000, t. 2, s. 262.

¹⁶ Г.А. Цыхун, *Яцвяжская праблема ў беларуска-польскіх моўных кантактах*, „Białostocki Przegląd Kresowy. Dziedzictwo przeszłości kultur narodowych” 1996, t. 5, s. 34.

¹⁷ Z. Stieber, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego* [w:] Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, red. A. Obrębska-Jabłońska [i in.], Warszawa 1974, s. 435.

¹⁸ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie* [w:] *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostocczyzny*, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, t. 1, Wrocław 1980, s. 15.

¹⁹ *Ibidem*, s. 17.

²⁰ Z. Stieber, *op. cit.*, s. 435.

²¹ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 26.

„Беларусы, якія засталіся на тэрыторыі Польшчы, перасяляліся ўглыб краіны або на ўсход, дзякуючы чаму на ўсходняй Беласточчыне захаваўся этнічны беларускі масіў”²².

Вядома, што да 1947 г. у Польшчу з СССР выехала

„на сталае жыццё 469 000 беларусаў і 1 200 000 палякаў (шмат беларусаў, асабліва з тэрыторыі Віленшчыны і Гродзеншчыны, якія былі каталікамі, запісваліся ў палякі, каб хутчэй выехаць з краіны)”²³.

Нягледзячы на тое, што большасць беларусаў была заселена на г. зв. вернутых землях, на тэрыторыі, дзе раней пераважала нямецкае насельніцтва²⁴, каланісты, пакінутыя на Мазурах, маглі аказаць пэўны ўплыў на зараджэнне і пашырэнне інавацый, выкліканых уплывам беларускай мовы ў паўночна-ўсходняй Польшчы. Аднак, многія арэалы новых моўных з’яў паўночна-ўсходняй Польшчы. Аднак, многія арэалы новых моўных з’яў паўночна-ўсходняй Польшчы. Аднак, многія арэалы новых моўных з’яў паўночна-ўсходняй Польшчы.

Так, яшчэ ў першай палове XX ст. К. Ніч знаходзіць доказы, якія пацвярджаюць слухнасць гэтай гіпотэзы:

„Характэрна, што тры мазаецкія назвы, *podwalina*, *strop* і *zasiiek*, выяўляюць бліzkую сувязь з рускімі (г. зн. усходнеславянскімі – Н.С.) назвамі, нягледзячы на тое, што Мазоўша не межавала першапачаткова з Беларуссю, ад якой было аддзелена яцвягамі. Няма іх нават на ўсходзе старажытнай Малапольшчы. Няўжо гэтыя словы паходзяць з эпохі непаўнаснага сутыкнення Мазоўша з Беларуссю, можа, толькі з XIV ст.”²⁵.

Прыклады, засведчаныя К. Нічам, не з’яўляюцца адзінадушнымі выключэннямі²⁶. К. Дэйна ў працы *Atlas polskich innowacji dialektalnych*²⁷ адзначае з’явы, лакалізаваныя ў паўночна-ўсходняй Польшчы, якія маюць адпаведнікі ў паўночна-заходняй Беларусі. Стымул для ўзнікнення або цэнтр ірадыяцыі некаторых несумежных (іншымі словамі – аддаленых ад кантактнай мяжы) арэалаў інавацый, магчыма, знаходзіцца на Беларусі. Падкрэслім, што гаворка ідзе не пра інфільтрацыю пэўнай з’явы на суседнюю моўную тэрыторыю, а пра „такое ўздзеянне суседняй мовы на сістэму іншай мовы, якое выклікае дажыцця з’яву, што істотным чынам можа адрознівацца ад з’явы-стымула”²⁸.

2. Узаемаўплыў апырыёры двухбаковы. Дзяржаўная мова Вялікага Княства Літоўскага аказвала ўплыў на мовы суседніх народаў, у тым ліку на

²² А.А. Т р у с а ў, *Невядомая нам краіна. Беларусь у яе этнаграфічных межах*, Мінск 2009, с. 95.

²³ *Ibidem*.

²⁴ А. С з у б і н с к і, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)* [w:] А. С з у б і н с к і, *Polska – dzieje narodu, państwa i kultury*, t. 6, red. J. Topolski, Poznań 1998, s. 110–114.

²⁵ К. Н і т с х, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” 1913, № 1, s. 83.

²⁶ Cz. K u d z i n o w s k i, *Jaćwingowie w języku*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 221.

²⁷ К. Д е j н а, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981.

²⁸ Г.А. Ц ы х у н, *Паўночны фрагмент...*, с. 65.

польскую мову. Таму нельга не падкрэсліць у многім недаацэненую гістарычную ролю беларускай мовы ў развіцці беларуска-польскіх моўных кантактаў. Пытанне ўплыву беларускай мовы на польскую закрануў у сваіх працах яшчэ на пачатку XX ст., перад Першай сусветнай вайною, польскі філолаг К. Ніч. Вядомыя філалагічныя спрэчкі К. Ніча і А. Брукнэра, які адмаўляў уплыў старабеларускай мовы на польскую мову, цягнуліся каля 20 гадоў. Згодна з дадзенымі Н. Баршчэўскай,

„за гэты час Ніч і ягоныя прыхільнікі памнажалі ўсё больш пераканаўчых аргументаў, якія сведчылі аб правільнасці раней пастаўленай гіпотэзы. С. Брага прывёў вынікі доследаў Ніча і ягонай філалагічнай школы, абпіраючыся пры гэтым на рэферат іншага польскага філолага Тадэуша Лера-Сплавінскага, друкаванага ў зборніку ягоных прац у Львове”²⁹.

Як адзначаў С. Брага, беларуская мова істотным чынам паўплывала і на лексічную сістэму польскай мовы: *hodować, hreczka, puchacz, żubr* і шмат іншых лексем – гэта беларусізмы ў польскай мове³⁰. Акрамя таго, эміграцыйны даследчык акцэнтаваў увагу на тым, што ў Савецкай Беларусі ў 1920–1930 гадах у часопісе „Маладняк” друкавалася грунтоўная праца прафесара Л. Цвяткова менавіта аб беларускіх уплывах на польскую лексіку³¹.

Вядома, што беларуская мова была дзяржаўнай і з’яўлялася сродкам міжэтнічных дачыненняў у ВКЛ, што стварала для яе больш шырокія ў параўнанні з польскай мовай магчымасці для экспансіі. Паколькі Польшча (як, дарэчы, і Вялікае Княства Маскоўскае) брала за ўзор Статуты ВКЛ, моцны ўплыў беларускай мовы на польскую назіраўся ў юрыдычнай лексіцы³², што прааналізавана ў артыкуле польскага мовазнаўца С. Кохмана *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.*³³.

Даследаванні Н. Баршчэўскай, С. Брагі, Р. Максімовіча і інш. вучоных сведчаць, што беларуская юрыдычная лексіка магла лёгка пранікаць у польскую мову ўжо ад канца XIV ст., пасля Крэўскай уніі ВКЛ з Польшчай. Беларуская лексіка іншых сфер ужывання таксама магла з’яўляцца ў польскай мове ў выніку непасрэдных шырокіх кантактаў беларускай шляхты з шляхтай польскай (падчас супольных соймаў, ваенных паходаў і інш.)³⁴. Беларускі ўплыў, які спачатку пашыраўся праз каралеўскі двор, пасля, калі сам двор пачаў ужо гаварыць па-польску, ішоў далей праз беларускую апалячаную шляхту, якая, хаця і гаварыла часта па-польску, але заўсёды са сваімі беларускімі асаблівасцямі ў вымаўленні і слоўніку. Беларуская шляхта паступова

²⁹ Н. Баршчэўска, *Этапы развіцця старабеларускай мовы ў кантакце з мовамі суседніх народаў*, „Acta Albaruthenica” 2013, t. 13, s. 131.

³⁰ С. Брага, А. Міцкевіч – вялікі сын зямлі беларускай, „Конадні” 1955, № 4, с. 48.

³¹ Н. Баршчэўска, *Этапы развіцця...*, с. 132.

³² *Ibidem*.

³³ S. Kołhań, *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.*, „Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo” 1978, seria 5, s. 255–262; Н. Баршчэўска, *Погляд беларускай эміграцыі на польска-беларускія моўныя ўзаемаўплывы ў XV–XIX стагоддзях*, „Acta Albaruthenica” 2005, № 5, с. 197.

³⁴ Н. Баршчэўска, *Погляд беларускай...*, с. 198.

апалячвалася, але ўліваючыся ў культурна-палітычнае жыццё Польшчы, разам з тым змяняла сабою ў некаторай ступені польскую культуру, уносіла ў яе моцныя беларускія элементы³⁵.

Палякі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ніколі не былі карэннымі жыхарамі, бо ў ВКЛ былі замацаваны арэалы этнічнай тэрыторыі беларусаў. Згодна з законамі ВКЛ, прыкметнай міграцыі палякаў на этнічна беларускія землі не было: усім іншаземцам забаранялася набываць або атрымліваць як узнагароду зямельныя надзелы, маёнткі, свецкія і царкоўныя пасады на ўсёй тэрыторыі дзяржавы³⁶. Толькі пасля Люблінскай уніі 1569 г. палякі атрымалі дазвол на свабоднае набыццё зямель і займанне ўсіх пасадак на абшарах беларускага гаспадарства. Але насуперак Люблінскаму акту, дазваляўшаму палякам набываць маёнткі на тэрыторыі ВКЛ, Статут 1588 г. забараняў палякам набываць у княстве землі і маёнткі, а таксама займаць пасады³⁷. Палякі-ўладальнікі падараваных у Княстве маёнткаў павінны былі несці ваенную службу ВКЛ, у адваротным выпадку яны трацілі права на ўладанні. Пасады і землі па закону маглі раздавацца ў Княстве толькі „Літве, Беларусі і Жамойці, толькі родзічам ВКЛ”³⁸.

Разам з тым трэба прызнаць, што з к. XVI ст. умовы развіцця беларускай мовы значна пагаршаліся, што было выклікана падпарадкаваннем ВКЛ Рэчы Паспалітай і пашырэннем на землях ВКЛ функцый польскай мовы. Прычынамі культурнай экспансіі польскай мовы былі перш за ўсё гістарычныя чыннікі³⁹. У прыватнасці, падчас зацяжнай вайны ВКЛ з Масквой за Лівонію

„падляшская шляхта двойчы дамагалася ў Жыгімонта Аўгуста (у 1565 і 1568 гг.), каб лісты з Канцылярыі ВКЛ пісаліся да яе па-польску альбо на лаціне, бо рускага пісьма не разумее”⁴⁰.

Як вядома, Жыгімонт Аўгуст не выканаў гэтых патрабаванняў, але загадаў далучаць пераклад на лацінскай мове⁴¹. Аднак супраць лаціны і за ўвядзенне ў Каталіцкі касцёл нацыянальных моў рашуча выказвалася Рэфармацыя: у 1528 г. віленскі каталіцкі біскуп Ян, каб супрацьдзейнічаць ерэтыкам, выдаў распараджэнне карыстацца падчас навучання ў парафіяльных школах беларускай і польскай мовамі. Жыгімонт Аўгуст паставіўся з вялікай талерантнасцю да рэфармацыйнага руху, і ў ВКЛ, апрача Радзівілаў і Кішкаў, на кальвінізм перайшлі роды Хадкевічаў, Валовічаў, Дарастайскіх, Глебавічаў,

³⁵ *Ibidem*, с. 200; Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця...*, с. 132.

³⁶ В.Л. В я р э н і ч, *Польскія перыферыійныя гаворкі на ўсходзе (да гісторыі пытання)* [у:] *Польские говоры в СССР. Исследования и материалы в 2 частях*, ч. 1, ред. В.В. М а р т ы н о в, Минск 1967–1969, с. 10–11; Z. K u r z o w a, *O mowie Polaków na Kresach wschodnich*, Kraków 1993, s. 14–15.

³⁷ П.У. С ц я ц к о, *Маскулінацыйная дэрывацыя ў сучаснай беларускай мове* [у:] *Словообразование и номинативная деривация в славянских языках*, ч. 2, Гродно 1989, с. 90.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця...*, с. 127.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 127–128.

⁴¹ *Ibidem*, с. 128.

Сапегаў, Пронскіх і інш. Пратэстанты мелі свае друкарні, дзе ў 1555–1565 гг. выдавалі шмат кніг на польскай і беларускай мовах⁴². Першы ж дакумент, складзены па-польску, быў зацверджаны Жыгімонтам Аўгустам у 1551 г. У 1696 г. Генеральная канфедэрацыя пасля безвыніковага выбарчага Сейму выдала загад пісарам земскага ваяводскага суда (дзе адбываліся Галоўныя трыбунальскія суды), запісваць пастановы па-польску, а ў 1697 г. гэты праект у агульным быў зацверджаны, пра што сведчыць наступная вытрымка:

„У справах і пасольствах ад Рэчыпаспалітай мы, згодна даўніх законаў, ня будзем карыстацца сваёй пакаёвай пячаткай або сыгнэтам, і абяцаем выдаваць усе лісты, справы і публічныя легацыі толькі на мове польскай і лацінскай, а ня іншай”⁴³.

Як сцвярджае Н. Баршчэўская, зацверджаныя ў XVII ст. польскай уладай пастановы на польскай мове не мелі вынікам забарону беларускай мовы ў лакальным карыстанні ці ў царкве, але польская мова, разам з лацінскай, ператваралася ў мову цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання. Трэба падкрэсліць, што пальшчызна пачала адыгрываць ролю *культурнага дыялекту* ў палітычным аб’яднанні беларусаў і палякаў у адной дзяржаве⁴⁴. Згодна з ацэнкаю В. Пануцэвіча, у той час не назіралася паланізацыі беларусаў, бо не адбывалася адыходу ад самастойнасці і незалежнасці сваёй краіны да прызнання Польшчы і польскасці за свае этнічныя каштоўнасці⁴⁵. Беларуская мова выцясняецца з афіцыйнага ўжытку з XVII ст., але яшчэ ў канцы XVIII ст. большасць беларускага насельніцтва была уніятамі, вельмі ўстойлівымі да паланізацыі і русіфікацыі. Польская мова не дасягала ніжэйшых слаёў грамадства. Паланізацыйнымі працэсамі, якія працякалі, галоўным чынам, у сферы культуры, не былі ахоплены дробная беларуская шляхта, бедныя мяшчане, ніжэйшае праваслаўнае духавенства і, натуральна, сялянства⁴⁶. У XIX ст. спробы паланізаваць беларускіх сялян заключаліся ў пашырэнні ведання або разумення польскай мовы, аднак яна ніколі не выцясняла беларускую мову, займаючы пазіцыю другаснай, якой карысталіся ў афіцыйных знешніх кантактах. Становішча першай і роднай мовы па-ранейшаму займала беларуская⁴⁷. Паланізацыя была выключна культурнай справай⁴⁸. Акрамя таго, на працягу гістарычнага развіцця і да сярэдзіны XIX ст. пальшчызна на беларускай тэрыторыі не была звязана з пэўным, дакладна

⁴² Н. Баршчэўская, *Лёс помнікаў беларускай пісьмовасці ў асвятленні беларускіх даследчыкаў у замежжы*, „Studia Białorutenistyczne” 2010, № 4, s. 261–274.

⁴³ В. Пануцэвіч, *Polskaja mova ў XIV–XVIII stst. a katalickaja carkva ў Vialikim Kniastvie Litoŭskim*, „Litva” 1967, № 2, s. 30–31; Н. Баршчэўская, *Этапы развіцця ...*, с. 128.

⁴⁴ В.Л. Вярэніч, *op. cit.*, с. 5.

⁴⁵ В. Пануцэвіч, *op. cit.*; Н. Баршчэўская, *Погляд беларускай ...*, с. 197; Н. Баршчэўская, *Этапы развіцця ...*, с. 129.

⁴⁶ Z. Kurzowa, *op. cit.*, s. 22.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 24.

⁴⁸ A. Brückner, *Początki i rozwój języka polskiego [w:] A. Brückner, Wybór prac*, pod red. M. Karasia, Warszawa 1974, s. 92.

акрэсленым геаграфічным абшарам і аўтахтоннай этнічнай групай, функцыянавала заўсёды спарадычна і фрагментарна⁴⁹.

Польская мова на працягу XIV–XV стст. сама знаходзілася пад моцным і нярэдка разбуральным уплывам нямецкай, пазней, у XVI ст., – чэшскай і італьянскай, у XVII ст. – лацінскай моў, што дыктавалася экспансіяй заходняй культуры⁵⁰. П.У. Сцяцко адзначае, што уніі паміж Польшчай і ВКЛ спрыялі захаванню польскага этнасу ад пагрозы яго анямечвання, дапамагалі процістаяць крыжацкай агрэсіі з поўначы⁵¹. Разам з тым у 2-й палове XVI ст. пачалі ўзмацняцца ўсходнеславянскія – беларускія і ўкраінскія – уплывы на польскую мову. Т. Лер-Сплавінскі прызнае, што ў адрозненне ад заходне-еўрапейскіх уздзеянняў яны не ўспрымаліся як „прадукт вычварнасці” і таму засвойваліся натуральна і інтэнсіўна⁵². Як адзначае Н. Баршчэўская, ужо ў 1847 г. пісьменнік Ю.І. Крашэўскі ў працы *Nowe Studja Literackie* пісаў, што

„час аб’яднання Польшчы з ВКЛ важны для польскай мовы, бо тады спыніліся ўплывы нямецкай мовы і пачаўся ўплыў беларускі. На думку Ю.І. Крашэўскага, бліжэйшыя дачыненні з беларускімі землямі ўтрымалі польскую мову ў формах больш славянскіх. На беларускія землі часта прыезджалі польскія паны ды каралеўскі двор, якому беларуская мова не была чужой”⁵³.

Блізкароднасныя элементы беларускай мовы замацоўваліся ў шляецкім асяроддзі і тады, калі беларуская шляхта падпала пад працэс паланізацыі і фактычна была аб’яднана з польскай⁵⁴.

„Зніжэнню ўзроўню культуры польскай мовы на працягу 2-й паловы XVII ст. і 1-й паловы XVIII ст. спадарожнічала запавольванне яе тэрытарыяльнага распаўсюджвання, якое дасягнула найвышэйшай ступені ў канцы XVI ст. і 1-й палове XVII ст.”, –

пісаў Т. Лер-Сплавінскі⁵⁵. Беларускія і ўкраінскія моўныя уплывы яшчэ больш узмацніліся. У сярэдзіне XVII ст. польская мова перажыла заняпад і ператварылася ў мову толькі штодзённага жыцця і ніжэйшых слаёў грамадства⁵⁶.

Пазней значная колькасць беларускіх запазычанняў трапіла ў польскую мову, літаратурную і дыялектную, праз перыферычную пальшчызну⁵⁷. Вядома, што і пісьменнікі канца XVIII – пачатку XIX ст. спрыялі польска-беларускай інфільтрацыі, з’яўленню ў беларускіх творах шэрагу паланізмаў, а ў польскіх творах – беларусізмаў⁵⁸. Уплыў беларускай мовы вельмі выразна

⁴⁹ Z. K u r z o w a, *op. cit.*, s. 25.

⁵⁰ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, с. 194.

⁵¹ П.У. С ц я ц к о, *op. cit.*

⁵² Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, s. 194.

⁵³ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 131.

⁵⁴ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, s. 199.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 213.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 214–217.

⁵⁷ В.Л. В я р э н і ч, *op. cit.*, с. 7–9.

⁵⁸ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 133–134.

адлюстроўваецца ў творчасці польскіх пісьменнікаў беларускага паходжання. У.В. Анічэнка, вывучаючы моўныя асаблівасці беларускай пісьменнасці XVIII ст., знайшоў шмат фактычных доказаў таго, што польскія аўтары XVIII ст., уводзячы ў свае творы элементы беларускай мовы, міжволі спрыялі яе папулярнасці і развіццю⁵⁹.

Прыведзеныя факты сведчаць, што ўзаемныя кантакты паміж беларускай і польскай мовамі абумоўлены геаграфічна і гістарычна, этнічнакультурна і гаспадарча-адміністрацыйна. Шматвяковае суіснаванне, узаемадачыненне культур прывяло да таго, што беларуская і польская мовы сфарміраваліся пад моцным узаемным уплывам. Пры гэтым беларуская мова на многіх этапах сваёй гісторыі магла аказваць вельмі дзейсны і не выпадковы ўплыў на развіццё польскай мовы. Складанасць і супярэчлівасць сацыялінгвістычнай сітуацыі ў камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы вызначаецца ў першую чаргу гісторыяй развіцця і ўзаемадзеяння беларускай і польскай моў, моўнай палітыкай абедзвюх дзяржаў і выключнай нестабільнасцю грамадска-палітычных умоў у рэгіёне даследавання, а таксама нечаканымі арэальнымі парадоксамі і значнымі каланізацыйна-перасяленчымі рухамі насельніцтва. Акрамя таго, істотны ўплыў на фарміраванне сацыялінгвістычнай сітуацыі на польска-беларускім памежжы можа аказваць такі лінгвакультурны феномен, як перыферычная, г. зв. паўночна- і паўднёва-крэсовая пальшчызна.

Польска-беларускія моўныя кантакты маюць асаблівы характар, адметнасць якога раскрываецца ў дыялектным матэрыяле. Гаворкі паўночна-ўсходняй Польшчы выяўляюць не толькі архаізмы і ўласна-польскія або польска-ўсходнеславянскія інавацыі, але і супольныя польска-беларускія новаўтварэнні, а таксама запазычаныя з беларускай дыялектнай мовы. Далейшае вывучэнне польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтварэння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальных абумоўленых прыкмет, уяўляецца асабліва плённым у кантэксце сацыялінгвістыкі.

Natalia Snigiriova

Sociolinguistic Conditions of the Formation of Belarusian-Polish Areal Community

Abstract

The formation of the Belarusian-Polish interlanguage zonal community which developed as a result of contacts between the language systems took place under adverse sociolinguistic conditions. Analysis of these conditions opens up a perspective allowing the identification of the factors which influenced the present-day areal division of Slavic language territories. The article analyzes the historical conditions in which the Belarusian-Polish language contacts originated and developed in space and time, and defines the status, role and functions of the Belarusian language in the history of Belarusian-Polish interrelations.

⁵⁹ У.В. А н і ч э н к а, *Помнікі беларускай дэлавой мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі*, „Беларуская мова” 1978, вып. 6, с. 48–49.